

Видосав Пејровић

ПРИЗИВАЊЕ БАЈРОНА И ОДАЗИВИ

(Споменик "Ђеле-кула" у путописима XIX века)

“Ах! Лорде Бајроне! Каква тема за твоју лиру!... Какав су ужасан приказ морале пружити те жртве за домовину док су још имале лица? Грозан, али величанствен.“ - тако је млади мађарски аристократа, путописац, гроф Јанош Валдштајн, нашавши се, 27. септембра 1830. године пред стравичном кулом од лобања српских јунака из боја на Чегру (Први српски устанак), призивао већ покојног великог енглеског песника Џорџа Гордона Бајрона (1788-1830). У ствари, био је то позив тадашњим и потоњим песницима, од којих се први огласио добро нам знани велики француски романтичар Алфонс де Ламартин, повратник са Блиског истога (1833).

Но, то је време када се већ формирао почетак “колоне“ путописаца (Ами Буе, Иштван Сечењи, Јанош Валдштајн, Исидор Стојановић, Едмунд Спенсер...), касније и сликара и других уметника, који су за два века постојања “Ђеле-куле“, створили својеврсну културну баштину, нашу и светску, насталу као израз гнева према турској репресији, али и саосећања са жртвама и дивљења херојском отпору Срба, Ресаваца - у Боју на Чегру.

У овом краћем осврту скрећемо пажњу на исписе ранијих путописаца, будући да знатније сведоче о првобитном изгледу Ђеле-куле, свакако најстравичнијем и најпотреснијем, што се, на свој начин, одражавало на садржај и путопишчев емотивни доживљај, као и на промишљања и прорицања о могућем дејству овог споменика на потоња ослободилачка настојања српског народа под Турцима.

Истина о трагичном исходу боја на Чегру и о настанку Ђеле-куле, “одвратне грађевине“ турске репресије (како ју је назвао Едмунд Спенсер), брзо ће се проширити Србијом и Балканом, а прве исцрпније путописне записе налазимо код Европљана, који су, царским друмовима долазили у Ниш.

Док енглески путописац *Џорџ Томас Кејл (1799-1891)*, боравећи у Нишу, 25. децембра 1829. године само записује да је недалеко од Ниша имао прилику да посматра “споменик подигнут од лобања Срба које су Турци поклали за време једне велике битке“, француски научник и путописац *Ами Буе (1794-1881)* записује 1830: “Пре уласка у Ниш, на 10 минута од капије, пролази се поред варварског трофеја, четвртастог стуба са узиданим српским главама. Овај споменик изазива увек гађење код хришћана који су принуђени да му се приближе; он подстиче и одржава мржњу уместо да је потисне.“.

Но, 27. септембра 1830, долазећи са истока, пред Ђеле-кулом ће се наћи и два мађарска племића, грофови Иштван Сечењи и Јанош Валдштајн, и промишљати о Првом српском устанку и могућем значају Ђеле-куле, “која је најнеобичнија у својој врсти“.

Иштван Сечењи (1791-1860), политички човек, заслужан за стварање Мађарске академије наука, са очитим узбуђењем пред “кулом од узиданих лобања, лобања Срба погинулих у претпоследњој буну“, наглашава: “Застрашујући приказ! Овакви догађаји прошлости, овакве школе и искуства положили су темеље српском јединству као и општој државној слози и животу без (класних) предрасуда. Из овог горког потока крви који се излио за независност, мора пре или касније да се роди слобода и срећа за Србију - и родиће се.“ Сечењи се и питао: “За какву ли би песму ова кула могла бити тема. Многи јауци и бол занемели су у њој.“

Но, Иштвану Сечењију је борба српског народа и његове жртве повод да се осврне и на стање у Мађарској: “Дуготрајна безбедност учинила нас је млакима и лењима, а крв која се лила за независност није била довољно чиста...” - Да би додао: “Бојим се, бојим се да нама недостаје нишка Ђеле-кула.“

Знатно млађи Сечењијев сапутник, *Јанош Вајдшијајн (1809-1876)*, призивао је већ покојног Бајрона, а имао је тада онолико година колико и Ђеле-кула, пред којом је ужаснут, стојао. И записао је још: “Кажу да се и унутрашњост куле састоји од глава. Спољни зид урађен је тако што су главу до главе узиђивали. Какав су ужасан приказ могле пружити те жртве за домовину док су још имале лица? Грозан, али величанствен. Слобода, нажалост, извире из крви. Да Срби немају ову кулу, никад међу њима не би владало јединство. Кажу да су две хиљаде људи погинуло онога дана. То се не заборавља. Нису умрли залуд.“

Враћајући се са Блиског истока, уморном *Алфонсу де Ламартину (1790-1869)*, крајем јула 1833. године, кула је на сунцу блистала “као пароски мермер“, али када се обрео у њеној хладовини, видео је да је начињена “од људских лобања, поређаних у равномерне слојеве. Ове лобање и ова људска лица, огуљена и побелела од кише и сунца, облепљена са мало песка и креча, образовала су славолук који ме је штитио (од сунца). Могло их је бити петнаест до двадесет хиљада. На некима је још преостала коса лепршала на ветру као лишај и маховина. Јак и свеж поветарац дувао је са планине, продирао у многобројне шупљине глава, лица и лобања и (у некима) изазивао тужно и болно цвиљење.“

Турци, који су дошли да Ламартина и његову пратњу уведу у Ниш, рекли су му, како он наводи у свом обимном делу *Пушовање на Исиок (1835)*, да су то лобање петнаест хиљада од паше побијених Срба у последњем устанку (за слободу) Србије... и велики песник интонира свој присан однос са жртвама:

“Поздравих оком и срцем остатке ових храбрих људи, чије су одсечене главе постале камен-темељац независности њихове отаџбине.“ А кад је, касније ушао у Милошеву слободну Србију, записује како је “планински ветар од куле Срба палих за своју земљу мамио песму слободе и славе!“ И просто тврди и поручује: “Ускоро ће у рукама Срба бити и сам Ниш. Нека чувају овај споменик! Он ће њихову децу учити колико вреди независност једног народа, показујући им уз коју цену су је њихови очеви платили.“ Ламартин је, подсетимо, написао и познату песму *Кули од лобања*.

Само годину дана после Ламартина, енглески путописац, *Александар Вилијам Кинглејк (1809-1891)*, смерао је да види Ћеле-кулу. Међутим, пролазећи у мраку, није је видео. Но, и оно што је Кинглејк написао, са сарказмом, у свом путопису *Са Исиока*, на свој начин сведочи на каквом је гласу било ово “архитектонско“ здање турске репресије:

“Мало земаља има мање ‘величина’ од крајева на овом делу пута: не позивате се да ‘пустите сузу’ над гробом неког ‘некад блиставог’, или ‘одате пошту’ било чему живом или мртвом; нема српских или бугарских *littérateurs* (писаца) са којима би било срамота да се не упознате; не морате буљити ни у кога нити икога хвалити. Једина јавна зграда од неке важности на овом путу је новијег датума, али сматра се добрим примером оријенталне архитектуре; саздана је у облику пирамиде, а састоји од тридесет хиљада лобања (око једне хиљаде - прим. прим.) које су бунтовни Срби приложили почетком (чини ми се) овог века. Нисам уопште сигуран у датум, али мислим да је прва лобања постављена 1806. године (1809. прим. прим.). Стидим се да признам да смо покрај овог тријумфа уметности и не знајући прошли у

рано јутро, по мраку, и тако пропустили прилику да се дивимо 'једноставној величини архитектове замисли' и 'веома лепом дуборезу'.

Француски путописац и сликар **Франсис Ерве**, 1837. године, видео је доста оронулу Ђеле-кулу:

"Стigli смо у нишку равницу, где смо одмах погледом потражили Ђеле-кулу, коју је онако сјајно описао г. Ламартин. На наше велико изненађење, видесмо да је размера овећег голубарника! На њој је било још неколико лобања, али била је веома мала у поређењу са великом грађевином коју смо очекивали према опису г. Ламартина.

Ова кула од лобања, како је зову, начињена је од глава Срба који су изгинули у рату са Турцима, и увек су је увећавали они који су је помињали."

За разлику од овог описа, **Исидор Сџојановић**, професор историје на Београдском лицеју и познати истраживач српске историје, године 1846, добивши задатак од кнеза Милана да посети Ниш (тада још под Турцима) и споменик Ђеле-кулу, поднео је *Описаније Ђеле-куле (у Нишу 24. Авџ. 1846. год.)* о његовом изгледу и стању у коме се налази:

"Кула је 4-уголна висока је око 15 стопа, а у страни с' пута цариградскога и у противположеној широка је или дугачка 13 стопа и 4 палца: с друге две стране дугачка је отприлике 13 стопа. Има уоколо 56 редиј глава, а у сваком по 17, дакле свега 952 главе. Лице куле од цариградска друма и овом противположено од чивилука има у она 4 оделенија, где стоје главе, од цигаља стројене квадрате и у овима налазе се кречом утврђене главе. Кула је покривена ћерамидом, но кров је сад у рђавом стању. У кули, по казивању Нишлија нема глава; но само с' поља у она горља 4 оделенија са све 4 стране. Каменица село, лежи од ове куле к северу, одприлике 3/4 сата далеко, између села Матејевца горњег и дољњег, наслоњена је стражњом части, од Србије, на једно каменито брдо.

Казуе неких Хаџија, Србин у Нишу, да је после пропасти на Каменици Ниш Паша давао за сваку србску главу по 25 гроша, па заповедио (срб.) ћурчијама, да иј одеру, те иј одеране слао, да се узидају у кулу, а коже њиове дао штавити и потом напуњене памуком, послао у Цариград. Том приликом један Арнаутин донео је 9 глава, међу којима су биле две Турске, које му нису урачунане но за које су га карали. - Паша прво био је заповедио Христијанима, да побијене Србе поскидају и завуку у јарак па да иј загрну земљом; но другиј је дан заказао, да се већ загрнута телеса одгрну и извуку на поље, да иј разнесу и прождеру пси: и то су Христијани с великом муком морали извршити."

Едмунд Сџенсер, енглески путописац, у свом *Пушовању по евројској Турској 1850, 1851.* пише и о боравку у Нишу 1850. године, у

време великог незадовољства српског становништва због погоршања у аграрно-правним односима, због чега ће у Ниш доћи и Омер-паша Латас да извиди “бунтовничку” ситуацију. О самој Ђеле-кули и њеном дејству на српско становништво, пише:

“Током боравка у Нишу обишао сам Татар, оближње село, где сам се веома непријатно изненадио када сам видео чувену турску кулу направљену од људских лобања (усађених у малтер) - лобања Срба који су изгинули у борби за време рата за независност. Изгледа да је ова одвратна грађевина подигнута да би служила као опомена раји Бугарске, Босне и Горње Мезије, каква их судбина чека ако покушају да следе пример своје браће у Србији.

Ма колико језиво кула од људских лобања може да изгледа путнику са Запада, изгледа да је слабо деловала на незадовољну рају ових крајева и није јој утерало страх у кости од османлијског господара, јер се само пре неколико година масовно побунила, масакрирала низаме, опљачкала Ниш, и недељама држала покојног Мустафа-пашу блокираног у тврђави.“

У *Путовању од Београда до Солуна*, аустријски етнолог и путописац **Јохан Георг Хан**, који је у Нишу боравио 1858, само помиње Ђеле-кулу као “језиви победнички трофеј, на путу за Константинопол”, док историчар и професор **Живан Живановић (1852-1931)**, који је у Нишу боравио најпре као учесник у ослобођењу града од Турака, 1877/78, потом као професор, у свом делу *Ниш и нишке знаменитости*, о Ђеле-кули, 1882. године, дакле само три године по ослобођењу, пише као о оронулој и скоро уништеној:

“...Ђеле-кула је четвртаста зидина као свака кула, но без шупљине унутра. Зидана је лабаво и у средини је само набацано камење. Крајеви су зидани тврђе и у правилним редовима међу камен и малтер метане су главе српске. Она је била висока. Но сад једва да ће имати на два и по метра висине. Да би се препречило распадање овог дивног споменика српског јунаштва и турског варварства, ударени су около диреци, као на звонарама, и над целом кулом стоји један кров, те чува споменик од кише и распадања. Само би требало тај кров боље сад препокрити и чувати...”

Ниједне главе нема више на кули! Кад је освојен Ниш, онда је са свечаношћу свршено опело пепелу и главама погинулих јунака и остатак је закопан. Сад стоји само део од опале куле. И на том остатку стоје сва угнућа где је која глава била. Ја сам их брижљиво бројао и на овом остатку само било је са северне стране 123 главе, са западне 103, са источне 105 и са јужне 180. Свега 511. А колико ли их је било на целој кули? Кажу да је било 56 редова са све четири стране, сваки ред по 17 глава, свега 952...”

На споменику Ћеле-кула, и током XX века, како нам сведоче путописци, било је све мање лобања чегарских јунака. Данас их је око 60. Из одређених списа и усменог предања сазнајемо да су их наши људи најчешће вадили лобање и сахрањивали, неки су узимали њихове делове за разне чини и сл. Учинио је своје и зуб времена.

Међутим, својеврсно трајање и значење Ћеле-куле, баш током XX века, понајвише је пренето у свет уметности: у мноштво песама, народних и уметничких, скулптура, цртежа, фотографија, композиција, на филм, у драмска дела... - створена је својеврсна светска баштина. Засигурно, и већа но што нам је знана.

Зато, свеколики овај опус, саздан од наших и иностраних стваралаца у два протекла века од настанка Куле од лобања, већ се увелико намеће за даља истраживања, али и одређена сагледавања, из којих се могу извести свакако занимљиви закључци.

